

ICONOGRAFIA ANTISEMITA

FRANCESCA ESPAÑOL BERTRAN
Universitat de Barcelona

RESUM

La difusió del culte al Corpus Christi a Catalunya durant la primera meitat del segle XIV va impulsar la fundació de capelles sota aquesta advocació. Molts dels retaules que les van presidir s'han perdut, però se'n conserven alguns de gran interès iconogràfic. Un dels conjunts més primerencs procedeix del monestir cistercenc de Vallbona de les Monges, que ara es conserva al MNAC. El componen dues taules que van fer funcions de retaule i frontal en les quals es despleguen un seguit d'episodis eucarístics. N'hi ha alguns que mostren el sacrilegi de l'hòstia consagrada per part del jueus, una temàtica que a la Corona d'Aragó retrobem en altres mobles dels segles XIV i XV: retaules de Queralbs i Sixena (ara al MNAC), Vilafermosa i Sant Mateu a Castelló, Felanitx a Mallorca. A l'estudi s'analitzen aquestes peces en el context de l'antisemitisme que s'agreujava durant la commemoració anual de la Passió i mort de Crist. Significativament, moltes de les capelles dedicades al Sagrament de l'Altar se situen en indrets on hi havia aljames. La prèdica dels prodigis eucarístics, molts dels quals atestats a la Corona d'Aragó, va atiar envers la minoria jueva el sentiment de revenja dels cristians pel deïcidi que l'Església revivia any rere any.

PARAULES CLAU: Iconografia antisemita. Corpus Christi. Miracles eucarístics. Judaisme.

ABSTRACT

The spreading of the Corpus Christi worship in Catalonia during the first half of the XIV century encouraged the foundation of chapels dedicated at the cult. Many of the altarpieces that dominated them are lost, but some remained of highly interesting

Lambard. Estudis d'art medieval
Vol. XXIII (2012), p. 71-101
ISSN: 0214-4573

iconography. One of the earlier sets has as origin the Cistercian monastery of Vallbona de les Monges, and it is now kept at the MNAC. It consists of two panels that worked as altarpiece and altar frontal and in which are developed some Eucharistic episodes. Some of these episodes show the sacrilege of the consecrated host committed by the Jews, a subject which we find in many other pieces of the XIV and XV centuries in the Crown of Aragon: altarpieces in Queralbs and Sixena (now kept at the MNAC) Vilafraïosa and Sant Mateu in Castelló, Felanitx in Mallorca. In this study the pieces are analyzed in the context of the anti-Semitism that used to escalate further during the annual commemoration of the Passion and death of Christ. Significantly, many of the Chapels devoted to the Sacrament of the Altar are in places where there were aljamas. The preaching of the Eucharistic wonders, many of them worked in the Crown of Aragon, rekindled against the Jewish minority the feeling of revenge of the Christians against the Deicide that the Church was reviving every year.

KEYWORDS: Anti-Semite iconography. Corpus Christi. Eucharistic Miracles. Judaism.

Un inventari del rei Pere de Portugal, l'any 1466, registra entre d'altres béns artístics de l'efímer sobirà un retaule dels assots a Jesús pels jueus.¹ No es tracta d'un testimoni aïllat. Un manuscrit català trescentista custodiat a la Bibliothèque Nationale de France identifica en termes similars els personatges que fuetegen Crist a l'escena homònima i les inscripcions actuen com a reforç del que la imatge mostra: "joheu malvat", "joyeu malvat".² Ambdós testimonis exemplifiquen el grau en què el món medieval va reinterpretar la història sagrada segons el prisma contemporani. Ho constatem a Catalunya, però ho podem documentar en altres indrets.³ Malgrat haver sorgit de la cultura jueva, el cristianisme va rebutjar aquest ascendent i, no sols identificava els membres del poble d'Israel com els principals impulsors de la passió i mort del Salvador, sinó que els atribuïa aquelles accions punitives que en els evangelis protagonitzen els romans. La iconografia medieval il·lustra a bastament aquesta perspectiva.⁴

¹ José-Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal "rei dels catalans"*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1936, doc. 36, p. 129: "Item un altre retaule de fust en que es la passio de Jesucrist com los jueus los assotaven".

² Paris, Bibliothèque Nationale de France, Ms. Esp. 472, fol. 6. Jesús MASSIP, *Història del Teatre Català. Dels orígens a 1800*, Tarragona, Arola, 2007, p. 204-205.

³ Altres exemples a: Jean-François FAÛ, *L'image des Juifs dans l'art chrétien médiéval*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2005, p. 137-137, fig. 70.

⁴ Aquestes qüestions han gaudit d'una notable fortuna historiogràfica. Bernhard BLUMENKRANZ, *Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien*, Paris, Études agustiniennes, 1966. Eric ZAFRAN, *The iconography of Antisemitism 1400-1600*, Ph. D. diss., New York University, Institute of Fine Arts, 1973. Més recentment, per a l'àmbit peninsular: Paulino RODRÍGUEZ BARRAL, *La imagen del judío en la España medieval*, ("Memoria Artium", 8), Bellaterra; Barcelona; Girona; Lleida; Tarragona: UAB; UB, MNAC i UPC; UdG; UdL; URV, 2008. Vivian B. MANN, (ed.), *Uneasy communion. Jews, Christians and the Altarpieces of Medieval Spain*, New York-London, Museum of Biblical Art-D. Giles Limited, 2010. Vegeu també els treballs reunits a les notes que segueixen i a la 72.

FIGURA 1. Retaule de Sixena. Sant Sopar. (Barcelona. MNAC).

Quan la pintura gòtica recrea episodis del Nou Testament, occidentalitza els trets dels apòstols i assigna a Judes, arquetip de la maldat dins el text sagrat, la fessomia privativa dels semites. El Sant Sopar que figura a la predel·la del retaule de Sixena, obra atribuïda al taller barceloní dels germans Serra i datada avançat el segle XIV, és un testimoni eloqüent del que assenyalem; també ho són l'escena homònima que presideix la taula conservada a Palerm, atribuïda als mateix cercle,⁵ i la que s'inclou al retaule de Vilafermosa, a Castelló.⁶ La manca de nimbe de Judes, l'acció quasi furtiva quan allarga la mà envers el tallador situat sobre la taula i, en el primer cas, la presència del dimoni darrere el personatge, sancionen el seu caràcter negatiu. Tot plegat es complementa amb el seu cabell pèl-roig⁷ i amb el perfil inequívoc del nas del felló que contrasta amb els de la resta dels apòstols (fig. 1).

⁵ Les dues primeres s'analitzen a ROSA ALCOY, «Canvis i oscil·lacions en la imatge pictòrica dels jueus a la Catalunya del segle XIV», dins: *1r. Col·loqui d'Història dels jueus a la Corona d'Aragó. Actes*, (Lleida, novembre 1989), Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, s.a., p. 377-378.

⁶ Sobre el valor iconogràfic d'aquest retaule: FRANCESCA ESPANOL BERTRAN, «Ecos del sentimiento antimusulmán en el *Spill* de Jaume Roig», *Sharq Al-Andalus*, 10-11 (1993-1994), [Homenaje a Ma Jesús Rubiera Mata], p. 338-339. CÉSAR FAVA, «El retaule eucarístic de Vilafermosa i la iconografia del Corpus Christi a la Corona d'Aragó», *Locus Amoenus*, 8 (2005-2006), p. 105-121. NURIA BLAYA ESTRADA, «Devoción eucarística y antisemitismo en el retablo de la Eucaristía de Villahermosa del Río», dins: *Cristianismo y cultura: problemática de inculturación del mensaje cristiano. Actas del VIII Simposio de Teología Histórica*, Valencia, Fac. de Teología, 1995, p. 519-531.

⁷ RUTH MELLINKOFF, «Judas's Red Hair and the Jews», *Journal of Jews and Judaism Art*, 9, (1982), p. 31-46. CARLOS ESPÍ FORCEN, «Érase un hombre a una nariz pegado. La fisiognomía del judío en la

FIGURA 2. Retaule-Frontal d'Anglesola. Jesús entre els doctors. (Boston. Museum of Fine Arts).

També es reserva aquesta darrera particularitat, acompanyada en aquest cas d'una peculiar barba,⁸ per als jueus amb els quals debat l'Infant Jesús al temple al frontal-retaule de pedra d'Anglesola, una realització molt primerenca dins el segle XIV (fig. 2).⁹

La criminalització per part del món medieval dels jueus té el seu origen en la participació d'aquest poble en el deïcidi, la commemoració anual del qual el reactualitzà permanentment entre els cristians. Amb tot, als territoris peninsulars l'an-

Baja Edad Media», dins: *Congreso internacional Imagen y apariencia*, Murcia, Universidad de Murcia, 2009. (Recurs d'Internet, darrera modificació 27 de febrer de 2009) (<http://congresos.um.es/imagenyapariencia/imagenyapariencia2008/paper/view/821>).

⁸ Elliott HOROWITZ, «Visages du judaïsme. De la barbe en monde juif et de l'élaboration de ses significations», *Annales, Histoire, Sciences Sociales*, 49 (1994), p. 1065-1090.

⁹ Sobre l'obra i la seva cronologia: Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «El mestre d'Anglesola», dins: *L'Art gòtic a Catalunya. Escultura I. La configuració de l'estil*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 2007, p. 87-92.

FIGURA 3. Malibú: The Paul Getty Museum.

tisemitisme no va ser un component tan actiu com a d'altres indrets, almenys inicialment.¹⁰

El Vidal Major, per exemple, un còdex confegit a l'Aragó a les darreries del segle XIII, evidencia aquest estat de coses.¹¹ La rodella, el tret distintiu que d'ençà del regnat de Jaume el Conqueridor, les autoritats civils i eclesiàstiques van obligar a incorporar sobre la túnica o damunt el front, en el cas de les dones, com a signe distintiu judaïc, encara està absent d'aquestes imatges.¹² Les miniatures del còdex que il·lustren el apartats consagrats a les minories presenten els jueus atrafegats en activitats artisticoartesanals (fig. 3), les mateixes que van assumir contemporà-

¹⁰ És significativa l'absència d'acusacions sobre morts rituals, almenys durant un temps. Sembla un fenomen privatiu de l'Europa meridional. Gavin I. LANGMUIR, «L'absence d'accusations de meurtre rituel à l'ouest du Rhône», dins: *Juifs et judaïsme de Languedoc*, ("Cahiers de Fanjeaux", 12), Toulouse, Privat, 1977, p. 235-249. També: Marie DESPINA, Marie, «Las acusaciones de crimen ritual en España», *El Olivo*, 9 (1979), p. 48-70.

¹¹ Malibú (Califòrnia, USA), The J. Paul Getty Museum. Es pot consultar d'edició facsímil del manuscrit: Vidal de CANELLAS, *Vidal Major*, edició, introducció i notes al manuscrit: María de los Desamparados CABANES PECOUR, Asunción BLASCO MARTÍNEZ, Pilar PUEYO COLOMINA, Zaragoza, Libros Certeza, 1997.

¹² Danièle SANSY, «Marquer la différence: l'imposition de la rouelle aux XIII et XIV siècles», *Médiévales*, 41 (2001), p. 15-36.

niament d'acord amb les dades que proporciona la documentació, sense distingir-los particularment, pel que fa a la indumentària, dels restants personatges que presideixen les miniatures, si s'exceptua el caperó amb que es cobreixen.¹³

Els instruments testimonien que els jueus van ser pintors, argenters, picapedrers, corallers, seders, etc., i que van treballar indistintament per als cristians i per als seus coreligionaris,¹⁴ fins i tot en època de Benet XIII qui auspicia la butlla de l'any 1415 que va imposar als artesans jueus severes restriccions en relació a les manufactures d'imatges cristianes, vasos litúrgics o enquadernacions de llibres sagrats, context en el qual se sospitaven accions sacrílegues.¹⁵ La dada subratlla la relativitat de certes notícies. Certifica que els jueus van assumir comandes destinades als escenaris litúrgics cristians com ho havien fet fins aleshores i ho testimonien nombrosos retaules coneguts documentalment.

Cal admetre, això no obstant, que aquesta realitat va conviure amb puntuals delacions en el sentit apuntat precedentment. Durant el segle XIII, per exemple (1266), hom acusà un dels personatges més influents de la cort del rei Jaume el Conqueridor d'haver profanat sengles imatges del Crucifix que tenia a casa seva, un de coure, l'altre reproduït en un llibre. La denúncia es va demostrar falsa i Jahuda de la Cavalleria va ser exculpat pel monarca,¹⁶ però la dada desvetlla un significatiu estat d'opinió antijudaic que va anar creixent amb el pas del temps. Les caricatures que figuren en zones marginals de diversos manuscrits catalans medievals, algunes d'elles glossades en aquest context en estudis ja publicats, ens il·lustren sobre aquesta mirada perversa envers l'«altre».¹⁷ Els jueus són representats amb trets grotescos i deformes, banyuts, o acompanyats directament pel dimoni, etc. (fig. 4). El pogrom de 1391 assenyala la culminació d'aquest procés. Durant el període precedent se'ls va acusar de ser els causants de la pesta negra

¹³ Danièle SANSY, «Chapeau juif ou chapeau pointu? Esquisse d'un signe d'infamie», dins: G. BLASCHITZ; H. HUNDSBICHLER; G. JARITZ; E. VAVRA (ed.), *Symbole des Alltags, Alltag der Symbole Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*, Graz, Akademische Druck-und Verlagsanstalt, 1992, p. 349-375.

¹⁴ José M. MADURELL MARIMÓN, «Encuadernadores y libreros barceloneses judíos y conversos (1322-1458)», *Sefarad*, 21 (1961), p. 300-338, 22 (1962), p. 345-372, 23 (1963), p. 74-103; ÍD., «Plateros judíos», *Sefarad*, 27 (1967), p. 290-298. Asunción BLASCO MARTÍNEZ, «Pintores y orfebres judíos en Zaragoza (siglo XIV)», *Aragon en la Edad Media*, VIII, s.a. (*Homenaje académico al profesor emérito Antonio Ubieto Arteta*), p. 113-131. Per a les dades d'una de les dinasties de pintors més famoses d'Aragó, els Leví: José Ma. SANZ ATRIBUCILLA, «Guillén y Juan de Leví, pintores de retablos», *Sefarad*, 4 (1944), p. 73-93. Ma. Teresa AINAGA, «Datos documentales sobre los pintores Guillem de Leví y Juan de Leví 1378-1410», *Turiso*, XIV (1997-1998), p. 71-106.

¹⁵ Carles RAHOLA, *Els jueus a Catalunya*, Barcelona, Publicacions Arnau de Vilanova, 1928, p. 111-135. (Reprint Zaragoza, Libros Certeza, 2010).

¹⁶ Francisco de BOFARULL, «Jaime I y los judíos», *Ir. Congrès de la Corona d'Aragó*, (Barcelona, 1909), 2 vol., Barcelona, Stampa Francisco Altés, 1913, vol. II, doc. LX, p. 886.

¹⁷ Provenen dels arxius de Cardona, Vic i Girona. Vegeu: *Memoria de Sefarad*, [Catàleg d'exposició], Madrid, SEACEX, 2003, p. 377, p. 381. El de Girona es publica a: Sandrine VICTOR, *Girona, canvis i ruptures, 1460-1419*, («Quaderns d'Història de Girona», XII), Girona, Ajuntament-Diputació de Girona, 2001.

per raó d'haver enverinat les aigües que suposadament transmetien la malaltia;¹⁸ també de blasfems i sacrílegs.

En aquest darrer capítol són especialment rellevants els atemptats contra les imatges que les col·leccions de miracles divulgaven com a fets provats. Recordem, particularment, el prodigi del Crucifix de Beirut entorn al qual s'articula la festa de la *Passio Imaginis*, una de les commemoracions litúrgiques més rellevants al si de l'Església, present en moltes compilacions de prodigis que circulen per l'Occident medieval.¹⁹ Precisament l'associació d'aquest gènere de miracles a determinades festivitats va poder afavorir que les prèdiques en vulgar durant aquestes diades es fonamentessin en aquests episodis i n'espriessin el seu contingut. A través d'elles es difonia un determinat ideari que criminalitzava el dissident doctrinal; en aquest cas, membre d'una ètnia diversa i minoritària.²⁰

Els cristians van conviure amb els seguidors d'altres credos religiosos i amb els que, dins de la seva pròpia doctrina, s'identificaven amb postulats herètics. Coneixien, per tant, les discrepàncies en matèria iconogràfica que els distanciaven dels uns i dels altres i estaven atents a les possibles accions contra les imatges dels

FIGURA 4. *Liber Judeorum*. (Vic. Arxiu de la Curia Fumada).

¹⁸ Amada LÓPEZ DE MENESES, «Una consecuencia de la peste negra: el Pogrom de 1348», *Sefarad*, XIX (1959), p. 92-131, 321-364.

¹⁹ Michele BACCI, «Quel bello miracolo onde si fa la festa del santo Salvatore. Studio sulle metamorfosi di una leggenda», dins: G. ROSSETTI (ed.), *Santa Croce e Santo Volto: Contributi allo studio dell'origine e della fortuna del culto del Salvatore (secoli IX-XV)*, Pisa, Gisem, 2002, p. 1-86. ÍDEM, «The Berardenga Antependium and the Passio Ymaginis Office», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 61 (1998), p. 1-16.

²⁰ La incidència de les prèdiques en un context afí a: Jeannine HOROWITZ, «Les exempla au service de la prédication de la croisade au 13e siècle», *Revue d'histoire ecclésiastique*, XCII-2 (1997), p. 367-394. A la Corona d'Aragó, la documentació relativa a la croada organitzada a les darreries del segle XIV per recuperar les sagrades formes robades per uns corsaris de Berberia a Torreblanca (vegeu més endavant l'apartat darrer de l'estudi) és ben eloqüent en aquest sentit.

«contraris».²¹ Si retornem als sacrilegis atribuïts als jueus resulta eloqüent el cas ja invocat de Johuda de la Cavalleria, però també ho és el que va tenir lloc a Tortosa l'any 1462, quan un jueu va ser denunciat per haver trepitjat un gravat de temàtica religiosa que rodava per un carrer de la ciutat.²² Al procés incoat per tal afer, servat a l'Arxiu capitular, s'inclou el gravat esmentat com instrument provador (fig. 5).

Miracles eucarístics i culte al Corpus Christi

En el decurs del segle XIV, i paral·lelament a la difusió del culte eucarístic pels estats de la Corona d'Aragó un cop proclamat el culte pel papa Urbà IV a la butlla *Transiturus* l'any 1264,²³ la sospita sobre la participació dels membres de la minoria jueva (i també de la musulmana) en episodis sacrílegs, ja fos contra les imatges sagrades o contra la pròpia hostia consagrada,²⁴ va augmentar ex-

FIGURA 5. Gravat. (Tortosa. Arxiu Històric Diocesà. Causes criminals. Any 1462).

²¹ És el que s'esdevé, per exemple, amb Lucas de Tuy, testimoni ocular i alhora cronista de la instrumentalització de les imatges per part dels albigesos radicats a León durant el segle XIII. Els heretges, malgrat la seva iconoclàstia, se serviren, segons indica, de les efígies tridimensionals com instrument de convicció per guanyar adeptes, ja que es tractava d'imatges deformes que podien ser objecte de befas. En un context afí al que s'analitza en aquestes pàgines: Felipe PEREDA, «El debate sobre la imagen en la España del siglo XV: judíos, cristianos y conversos», *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, XIV (2002), p. 59-79.

²² El va donar a conèixer: Josep ALANYÀ I ROIG, «La vida quotidiana en un call a l'edat mitjana», dins: *La comunitat jueva a la Girona medieval*, («Girona a l'abast»; XII), Girona, Bell-lloc del Pla, 2007, p. 121.

²³ Édouard DUMOUTET, *Le désir de voir l'Hostie et les origines de la dévotion au Saint-Sacrement*, Paris, Gabriel Beauchesne, 1926. Miri RUBIN, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991. Enrico MAZZA, *The Celebration of the Eucharist: The Origin of the Rite and the Development*, Colleville, Minnesota, The Liturgical Press, 1999.

²⁴ Peter BOWE, «Die Hostienschändungen der Juden im Mittelalter», *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde*, 34 (1926), p. 167-197. Marie DESPINA, «Les accusations de profanation d'hosties portées contre les juifs», *Rencontre Chrétiens et Juifs*, 5 (1971), p. 150-170, 179-191.

ponencialment. Hi van poder contribuir els miracles eucarístics coincidents amb la doctrina de la transsubstanciació establerta pel concili Laterà IV, l'any 1215, i les prèdiques que tals prodigis portaven aparellades.

Un dels més importants tingué lloc al llac italià de Bolsena. Els corporals que embolcaven l'hòstia consagrada es van tacar de sang l'any 1263 i van passar a ser venerats solemnement a la catedral d'Orvieto com un testimoni incontestable de la presència corporal de Crist al Sagrament de l'Altar.²⁵ Al monestir de Sixena va haver-hi una porció d'aquesta relíquia eucarística²⁶ que es complementà, en altres indrets de la Corona d'Aragó, amb les proves fefaents d'un seguit de miracles d'aquesta natura que s'hi van localitzar durant els segles medievals i els primers temps de l'època moderna. Alguns d'aquests fets prodigiosos tenen una datació segura, altres desvetllen un ascendent més llegendari, compresa la seva cronologia. És el que s'esdevé, com veurem, amb el denominat «Sant Dubte» d'Ivorra.

El que resulta interessant d'aquests prodigis és que descobreixen una mentalitat devocional comuna. Poden girar a l'entorn de l'hòstia consagrada que surt indemne d'un incendi, com s'esdevé d'una banda al monestir benedictí de Sant Llorenç del Munt avançat el segle XV,²⁷ o a l'església aragonesa d'Aniñón.²⁸ Pot tractar-se d'un fragment de la Vera Creu que sagna quan un sacerdot la parteix amb un ganivet segons es dona per cert que va passar a l'església de Santa Maria de Cervera l'any 1540.²⁹ En altres casos és el sacerdot qui desencadena el prodigi en dubtar de la presència real de Crist dins les espècies del pa i del vi. Quan els corporals que embolcaven l'hòstia consagrada es taquen adverteix el seu error. L'episodi havia estat divulgat a bastament per les col·leccions de miracles compilades a l'Europa septentrional, entre les quals la del cistercenc Cesari de Heisterbach.³⁰ És l'argument del portent eucarístic més famós d'Occident que s'esdevingué a Bolsena l'any 1263 i el testimoni del qual se serva a la catedral d'Or-

²⁵ Andrea LAZZARINI, *Il miracolo di Bolsena. Testimonanze e documenti dei secc. XIII e XIV*, Roma, Storia e Letteratura, 1952. Filippo GENTILI, *Il miracolo eucaristico di Bolsena*, Torino, Elledici, 2006.

²⁶ A Sixena hi havia un testimoni del miracle de Bolsena (identificat erròniament pels cronistes domèstics com originari de Viterbo, província dins la qual se situa l'indret del prodigi). També hi consta una relíquia del Sant Dubte d'Ivorra (vegeu la nota 32). Aquestes dades a: Mariano de PANO Y RUATA, *Real monasterio de Santa María de Sijena*, Zaragoza, Caja Inmaculada, 2004, p. 128-129.

²⁷ Josep RIUS SERRA, «El prodigi eucarístic de Sant Llorenç del Munt», *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, 1931, p. 333-337. Recollit després a: ÍD., *Miscelánea Mons. José Rius Serra*, 2 vol., Sant Cugat del Vallès, Instituto Internacional de Cultura Románica, 1965, vol. I, p. 177-181.

²⁸ Cf. Vicenzio BLASCO DE LANUZA, *Historias eclesiásticas y seculares de Aragón*, vol. I, Zaragoza, Ivan de Lanaia y Quartanet Impressor, 1622, p. 438-540. Sembla que la catedral de València custodià algun testimoni d'aquests corporals. Ho recull: Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. II, Madrid, Real Academia de la Historia, 1902, p. 45-46.

²⁹ Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. IX, Valencia, Imprenta de Oliveres, 1821, p. 29-31.

³⁰ Joseph STRANGE (ed.), *Caesarii Heisterbacensis. Dialogus Miraculorum*, Cologne, J.M. Heberle / H. Lempertz and co. 1851 (reprt. 1966). Traducció castellana: Zamora, 1998.

FIGURA 6. Sant Dubte d'Ivorra. Retaule de l'església.

FIGURA 7. Sant Dubte d'Ivorra. Retaule de l'església.

vieto dins el bell reliquiari confegit per Ugolino di Vieri el 1338.³¹ A Catalunya s'hi vincula el denominat «Sant Dubte» de l'església d'Ivorra.³² A pesar que la llegenda situa aquest fet en una data difícilment admissible, per primerenca, el seu origen medieval està acreditat pel retaule tardogòtic que, després d'exhibir-se durant un temps al Museu de Solsona, ha retornat a la parròquia. Recordem que la seva predel·la ostenta dos episodis que el narren visualment. Un d'ells mostra el dubte del sacerdot en el moment de la consagració de les espècies, l'altre, el cor-

³¹ Vegeu la nota 25.

³² Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. IX, p. 32-39. A la catedral de la Seu d'Urgell, segons testimoniatge el propi Villanueva, hi havia una relíquia relacionada amb el prodigi (*Ibidem*, p. 194). Al monestir de Sixena, també. En parlen els cronistes domèstics que acrediten, a més, un coneixement molt detallat de la llegenda: "Dentro del sagrario, un coponcito elegante de forma guarda una ampolla antiquísima de plata que contiene una materia sanguinolenta y húmeda semejante en todo a sangre coagulada. Esta reliquia, que despide exquisita fragancia, se conoce con el nombre de «Preciosísima Sangre» y su historia es la siguiente..." (Mariano de PANO Y RUATA, *Real monasterio...*, p. 128).

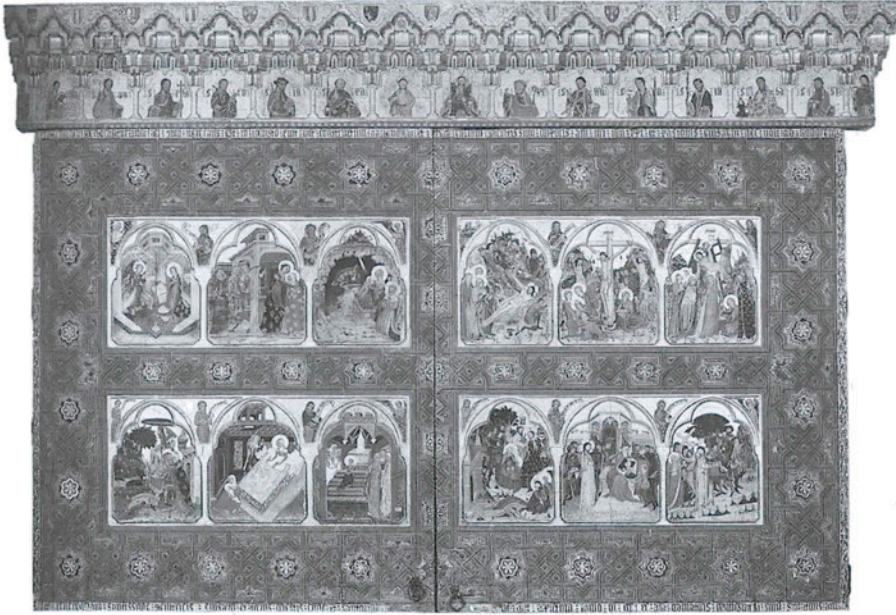

FIGURA 8. Retaule-reliquiari del Monestir de Pedra (Madrid. Real Academia de la Historia).

poral tacat de sang (fig. 6-7)³³. A l'església aragonesa de Cimballa es documenta un fet similar, però la relíquia no roman *in situ*. Per intercessió del rei Martí l'Humà els corporals van passar a ser venerats al Monestir de Pedra, on es va concebre per estotjar-los un bell i original armari-tabernacle (fig. 8).³⁴ Al monestir benedictí de Sant Daniel de Girona també s'hi va venerar una relíquia identificada com el *Sant dubte*.³⁵

En altres casos, l'empremta dels corporals té un origen diferent. És el que s'escau amb els de Daroca.³⁶ Segons el relat del segle XIV que descriu els fets, en el decurs de la conquesta de València, mentre l'exèrcit cristià assistia a una missa de

³³ Un reliquiari de fusta, pediculat, conservat encara *in situ*, constitueix un nou testimoni del prodigi.

³⁴ El rei Martí l'Humà, atent sempre a les qüestions relacionades amb les relíquies, s'hi refereix l'any 1398. Vid. Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Itinerari del Rey en Martí (1396-1402)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV (1911-1912), p. 128.

³⁵ Francesc MONTSALVATGE Y FOSSAS, *Monasterios de la diócesis gerundense*, («Noticias históricas», 14), Olot, Imprenta y Librería Juan Bonet, 1904, p. 306.

³⁶ José Luis CORRAL LAFUENTE, «Una Jerusalén en el Occidente medieval: la ciudad de Daroca y el milagro de los corporales», *Aragón en la Edad Media*, XII (1995), p. 61-122.

campanya, va ser atacat pels moros, la qual cosa mogué l'oficiant a salvaguardar les hòsties consagrades dins d'un amagatall. En recuperar-les va advertir que els corporals tenien l'empremta de les sagrades formes. En aquest cas, d'acord amb la narració que té molt de llegendari, la divinitat s'havia manifestat en un context d'una guerra santa, la qual cosa té un indubtable valor. Contra el que es podria deduir d'aquest fet, però, la relíquia no va romandre a l'indret del prodigi. Des del segle XIV, es venera a Daroca on el seu culte va assolir un remarcable desenvolupament.

Al monestir de Sant Cugat del Vallès també es va venerar des d'època medieval una hòstia incorrupta i els corporals tacats de sang que l'embolcallaven;³⁷ té aquesta mateixa faisó el denominat «Sant Misteri» de Sant Joan de les Abadesses, tot i que en aquest cas l'exaltació eucarística a l'entorn del Davallament, que d'ençà del segle XIII es venera a l'església, la va desencadenar la descoberta a mitjan segle XV d'una hòstia consagrada que s'havia dipositat en un reconditori situat al bell mig del front del Crist en el moment de consagrar la imatge.³⁸

Les manifestacions de la presència real de la carn i la sang de Crist al pa i al vi un cop consagrats van ser instruments capitals en la difusió del culte al Corpus Christi arreu.³⁹ Als estats de la Corona d'Aragó, el rastre de les fundacions d'altars i capelles se segueix des de dates primerenques. També la commemoració de la festa a les ciutats principals amb processons que assoliran amb el temps una remarcable magnificència.⁴⁰ Significativament, moltes de les capelles i dels altars al·ludits, compreses les confraries consagrades a aquesta advocació, es documenten en indrets en els quals hi ha aljames. Hi ha testimonis a les catedrals de Girona,⁴¹ Mallorca,⁴² Tarragona,⁴³ Barcelona i a diverses esglésies de la ciutat.⁴⁴ També a Tàrraga,⁴⁵ a Cervera,⁴⁶ a Cardona,⁴⁷ etc., La coincidència no pot ser casual. Tot i que

³⁷ Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XIX, Madrid, Real Academia de la Historia, 1851, p. 24-25.

³⁸ Vegeu: Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Sant Joan de les Abadesses durant els segles del romànic», dins: *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, Marta CRISPÍ i Míriam MONTRAVETA (ed.), Sant Joan de les Abadesses-Ripoll, Junta del monestir-Consorci Ripollès Desenvolupament, 2012, p. 47-81.

³⁹ Vegeu els treballs citats a la nota 23. Josep BAUCCELLS REIG, «Vivencia eucarística y corriente popular en los siglos XIII y XIV: ver a Dios», dins: *Religiosidad, popular y archivos de la iglesia* (XVI Congreso de la Asociación. Zaragoza, 2000) («Memoria Ecclesiae», XX-XXI), Oviedo, vol. I, p. 241-264.

⁴⁰ Per a la Corona d'Aragó vegeu: Gabriel LLOMPART, «La fiesta del Corpus Christi y representaciones religiosas en Barcelona y Mallorca (siglos XIV-XVIII)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXXIX (1966), p. 25-45.

⁴¹ La fundació, instal·lada a la capella central de la girola de la catedral gironina, data de 1314. La capella es va consagrar al Corpus Christi i a la Transfiguració i van impulsar-la dos germans, ambdós canonges de la catedral: Berenguer de Palau i Ramon de Vilaric (José CALZADA OLIVERAS, *Las claves de bóveda de la catedral de Gerona*, Barcelona, Escudo de Oro, 1975, p. 30-34).

⁴² Jaime SASTRE MOLL, «El primer libro de fábrica y sacristía de la Seo de Mallorca (1327-1345)», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 43 (1987), p. 48. La fundació s'atesta el 1330 quan el pintor Joan Loert preparava la fusta per al retaule d'aquesta advocació.

⁴³ Fundada el 1330 pel paborde de la catedral, Guerau de Rocabertí. Cf. Joan SERRA VILARÓ, «La

el Corpus Christi se solemnitzava en un període del calendari litúrgic obert a la dimensió festiva, la institució de la Eucaristia es revivia cada Dijous Sant i s'inscriví dins del període anual durant el qual els cristians feien memòria de la passió i mort de Crist, uns esdeveniments que havien desencadenat els jueus. El culte, en conseqüència, estava amarat d'un sentiment de revenja. A pesar de ser condemnats pel rei, cada Setmana Santa es reproduïen els mateixos esclats violents i el poble apedregava els calls i atacava els que hi vivien.⁴⁸

Entre els miracles eucarístics aplegats a les compilacions que circulen per occident n'hi ha alguns protagonitzats per jueus que expressen la mateixa sensibilitat que hem posat de relleu entre els cristians. En aquest cas, però, suposadament, des de la pròpia perspectiva. D'acord amb l'argument d'aquestes històries, ells també actualitzaven els turments infligits a Jesucrist durant la seva passió i mort, però el subjecte sobre el qual actuaven era una hòstia consagrada. La perspectiva d'aquestes narracions és molt interessant, ja que els jueus, fent el que s'hi narra, havien de creure en la transsubstanciació, en la presència real de Crist a les espècies consagrades, una paradoxa ben evident que només té sentit si admetem la filiació cristiana de tals narracions.

Aquests miracles es van difondre a bastament. A la Corona d'Aragó, tot i que n'ignorem el contingut, *les legendes sobre l'cors de Jhesu Christ* que el rei Martí l'Humà reclama a l'obrer de la cartoixa de Valldecrist, a Castelló, l'any 1404,⁴⁹ havien d'incorporar algun dels miracles eucarístics protagonitzats per jueus. Aques-

Capilla del Corpus Christi y el retablo de Bonifás», *Boletín Arqueológico de Tarragona*, Época IV (1950), p. 156-167.

⁴⁴ Cristina BORAU, *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*, Barcelona, Fundació Noguera, 2003, p. 464-470, taula 16. L'advocació s'atesta a la catedral, a Santa Maria del Mar i al Pi. Les capelles d'aquestes darreres consten ja construïdes el 1348 i 1341, respectivament.

⁴⁵ Josep M. SEGARRA I MALLA, *Història de Tàrraga*, 2 vol., Tàrraga, Museu Comarcal, 1984, vol. I, p. 248.

⁴⁶ A Cervera, la capella del Corpus Christi estava sota el patronat dels Major, un llinatge de notaris vinculats estretament a la Corona que hi tenien el seu panteó familiar. Per a la fundació: Eduard JUYENT, «Visites Pastorals a Cervera», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la ciudad*; X (1967), p. 221-245.

⁴⁷ Guillem LLOMPART; Joana M. PALOU, «L'Anunciació de Lluc i el mestre pisà Lupo di Francesco», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 51 (1995), p. 299, nota 16, es publica el contracte signat l'any 1353 pel pintor sienès, Franciscus de Vanuxio, habitant de Barcelona, per a l'obra d'un retaule destinat a la capella del Corpus Christi de Sant Miquel de Cardona. Aquesta fundació havia estat patrocinada pel mercader local, Berenguer de Torà, al seu testament dictat l'any 1348 (Andreu GALERA i PEDROSA, «L'església dels prohoms. La fundació de beneficis eclesiàstics simples a Sant Miquel de Cardona (segles XIII-XVI)», *L'església parroquial de Sant Miquel de Cardona. El gòtic al mig Cardener*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 2003, p. 84-86. Precisament són dos dels seus marmessors els que figuren al contracte del retaule cinc anys després. Aquest moble, perdut, havia d'incorporar: *istoriam Corporis Xristi*.

⁴⁸ David NIREMBERG; Marie-Pierre GAVIANO, «Les juifs, la violence et le sacré», *Annales, Histoire, Sciences Sociales*, 50-1 (1995), p. 109-131.

⁴⁹ Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Itinerari del Rey en Martí (1396-1402)», doc. 34, p. 548.

tes històries també es van divulgar iconogràficament i, a casa nostra, conservem exemples remarcables que ho certifiquen. Els tractarem amb detall més endavant.

El retaule consagrat al Corpus Christi que consta a la catedral de Mallorca en dates relativament primerenques (1330)⁵⁰ o el que va poder presidir l'altar d'aquesta advocació al monestir de Sant Cugat del Vallès (1329)⁵¹ potser acolliren alguna d'aquestes històries. La diferència fonamental entre la transmissió literària i la iconogràfica és la seva diversa incidència. La segona arribava a un públic més general, ja que el cicle narratiu podia ser vist per molts. En canvi, els textos, tenien un ressò més reduït mentre no s'empressin com a font de les prèdiques en vulgar el dia de la festivitat. Com que coneixem el pes d'aquesta via com a eina divulgadora no la podem descartar.⁵² Sobretot, perquè els cristians admetien plenament la possibilitat que els jueus actuessin sacrílegament sobre la Sagrada Forma. Ho proven els processos documentats a Barcelona i a Perpinyà l'any 1367; a Osca, el 1377, o a Castelló de Farfanya, el 1382.⁵³ Tot i que el rei Pere el Cerimoniós recejava de la veracitat i exactitud dels fets denunciats, alhora que del valor de les confessions dels acusats obtingudes mitjançant tortures esfereïdores, els que endegaren els processos i els que en foren testimonis pressuposaven la versemblança de tals fets. En tots els casos s'acusà els jueus d'haver comprat hòsties consagrades per tal de profanar-les. Es tractava d'uns fets publicitats prèviament entre els cristians a través de les imatges que els iconògrafs i els pintors o els escultors havien incorporat als retaules des d'on actuaven com instrument provador.

La iconografia antisemita a la Corona d'Aragó als retaules eucarístics

A pesar que els escenaris consagrats al Corpus Christi van haver de presidir-los mobles que hi harmonitzessin iconogràficament, no podem perdre de vista el que s'esdevé al monestir de Pedra amb l'armari que custodià la famosa relíquia del miracle de Cimballa, des del 1851 a la Real Academia de la Historia de Madrid, on el cicle que el decorava, tot i culminar amb la Passió i mort de Crist, (fig. 8-9) inclou episodis de la Infància.⁵⁴ Amb tot, només hem conservat les engrunes del que

⁵⁰ Vegeu la nota 42.

⁵¹ El menciona Josep BAUCCELLS I REIG, *Vivir en la Edad Media: Barcelona y su entorno en los siglos XIII y XIV (1200-1344)*, 2 vol., Barcelona: CSIC, 2004, vol. I, p. 912.

⁵² Vegeu la nota 20.

⁵³ Cf. Les notícies que hi tenen a veure s'apleguen a: *Recull de documents i estudis I*, (fascicle II), Barcelona, Ajuntament, 1922, p.140-141; Josep M. ROCA, «Notes d'arxiu», *Catalana* (15 octubre 1914), p. 318; Josep M. MIRET Y SANS, «El procés de les hòsties contre els jueus d'Osca en 1377», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV (1911-1912), p. 59-80. Hem reunit les notícies sobre aquests processos a: Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*, Montblanc, Consell Comarcal, 1994, p. 110-111, nota 279. Íd., «Ecos del sentimiento antimusulmán en el *Spill* de Jaume Roig», p. 332-333, nota 22.

⁵⁴ José Ma. PITA ANDRADE, «El Tríptico-Relicario del monasterio de Piedra», dins: M. ALMAGRO GORBEA (ed.), *Tesoros de la Real Academia de la Historia*, [Catàleg d'exposició], Madrid, Real Academia de la Historia, 2001, p. 78-88.

FIGURA 9. Empresonament de Jesús. Retaule-reliquiari del Monestir de Pedra (Madrid. Real Academia de la Historia).

imaginem molt més abundant en el seu moment. Sobreviuen les taules de Queraltbs⁵⁵ (MNAC), Vallbona de les Monges (MNAC) i els retaules de Sixena (MNAC)⁵⁶ i de Vilafermosa, aquest darrer a l'àrea de Castelló (fig. 10-11),⁵⁷ a més dels seus equivalents en pedra a Sant Mateu, a la mateixa zona, i a Felanitx (fig. 12),⁵⁸ a Mallorca, ambdós conservats *in situ*. Aquest conjunt de realitzacions, tot

⁵⁵ La peça que tot porta a pensar va funcionar com a retaule, comprèn dos registres. Al superior s'hi desenvolupa un cicle de cinc episodis sobre la passió i mort de Crist. A l'inferior, centrat per una escena en la qual es mostra la solemnitat del Corpus Christi, amb la custòdia aixoplugada pel tàlem, hi figura una seqüència de sacrilegi de l'hòstia consagrada per part d'un jueu.

⁵⁶ Vegeu la nota 5.

⁵⁷ Vegeu la nota 6.

⁵⁸ Carlos ESPÍ FORCEN, *Recrucificando a Cristo. Los judios de la Passio Imaginis en la isla de Mallorca*, Mallorca, Lleonard Muntaner, 2009.

FIGURA 10. Retaule del Corpus Christi de l'església de Vilafermosa (Castelló).

i coincidir genèricament amb el mateix subjecte iconogràfic, no emfatitzen idèntic grau d'antisemitisme.

Entre els fragments del retaule de Sant Mateu que sobreviuen no hi perviu, per exemple, cap element d'aquesta faisó.⁵⁹ Potser hi va ser, però l'estat actual de l'obra no permet escatir-ho. Els relleus que resten, particularment la processó amb el tàlem, el medi emprat usualment per cobricelar el Sant Sagrament, apunta a un

⁵⁹ El retaule va ser desmuntat quan fou aterrada la capella al segle XVIII i fa poc s'ha reconstruït amb els minsos fragments que en sobreviuen. A Sant Mateu és identificat com el retaule de la Trinitat, segons l'advocació de la capella que el custodiava, però, a partir dels arguments que presentem al text, crec que es pot admetre la possibilitat que suggerim. A més, la Trinitat i la Eucaristia són temes afins com ho prova el retaule de Vallbona de les Monges. Per a les propostes de reconstrucció vegeu: Arturo ZARAGOZA CATALÁN, «La iglesia arciprestal de Sant Mateu», *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 73 (2005), p. 19s. i fig. p. 17.

FIGURA 11. Detall del Sant Sopar. Retaule del Corpus Christi de l'església de Vilafermosa (Castelló).

cicle eucarístic ja que aquesta escena que evoca l'exaltació del Corpus Christi durant la seva festivitat anual és present a Queralbs, a Vallbona de les Monges i a Vilafermosa (Castelló). També s'empra amb idèntica funció al Breviari de Martí l'Humà (Paris, Bibliothèque Nationale de France), o al Missal d'Arnau de Vilanova (la Seu d'Urgell, Arxiu Capitular). Sembla raonable deduir de tal reiteració que, si formava part del retaule de Sant Mateu, és que en ell s'hi desenvolupava un cicle equivalent.

En tot cas, com apuntàvem, no totes les escenes que incorporen els conjunts esmentats tenen els jueus com a protagonistes. Molts dels miracles eucarístics compilats a les col·leccions conegudes s'esdevenen en altres contextos. És el cas de l'episodi de les abelles present a Sixena, per exemple.

Fa uns anys, ens vàrem interessar per aquesta qüestió en el marc de l'estudi monogràfic que vam dedicar a l'escultor-pintor Guillem Seguer de Montblanc, un artífex actiu durant els anys centrals del segle XIV a la Catalunya meridional que

FIGURA 12. Detall del sacrilegi de les hòsties consagrades. Retaule del Corpus Christi de l'església de Vilafermosa (Castelló).

va culminar la seva trajectòria professional com a mestre d'obra de la Seu Vella de Lleida.⁶⁰ Seguer va executar diversos encàrrecs pel monestir cistercenc femení de Vallbona de les Monges. S'hi conserven dues imatges de la Mare de Déu amb el Nen de la seva mà, una d'elles venerada al claustre, l'altra al cor de l'església i va ser venuda una Santa Caterina que atesta igualment la seva sintaxi formal (ara se serva a Austràlia, a la National Gallery de Victòria).⁶¹ Vallbona també va conservar fins avançat el segle XIX dues taules pintades d'època gòtica (fig.13-14). L'any 1885 foren venudes a la Comisión de Monumentos de Barcelona que gestionava el Museu d'Antiguitats de la ciutat, germen del Museu Nacional d'Art de Catalunya, i amb motiu del seu trasllat a Barcelona es van restaurar per primer cop.

⁶⁰ Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*, Montblanc, Consell Comarcal, 1994.

⁶¹ *Ibidem*, p. 95, 130, 138-139, 143.

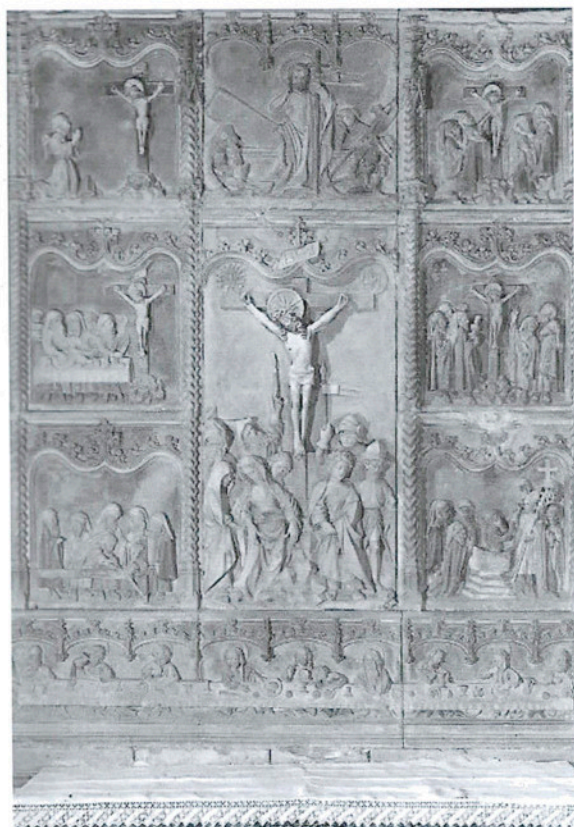

FIGURA 13. Passió Imaginis. Retaule de Felanitx (Mallorca).

A la nostra monografia vam atribuir ambdues peces a Guillem Seguer, que als documents malgrat contractar escultures era reconegut com a pintor, i vam analitzar-ne la iconografia.⁶² Sobre la seva temàtica ja s'hi havia interessat anteriorment mossèn Trens. Les dues taules incorporen episodis relacionats amb el culte eucarístic que va tractar amb detall a l'estudi que consagrà a aquest tema.⁶³ A banda de la qualitat pictòrica, algunes de les seqüències eren i són del tot excepcionals dins el panorama català i peninsular.

⁶² *Ibidem*, p. 101-116.

⁶³ Manuel TRENS, *La eucaristía en el arte español*, Barcelona, Aymà, 1952.

FIGURA 14. Frontal de l'altar del Corpus Christi de Vallbona de les Monges (Barcelona. MNAC).

El resultat de la nostra aproximació ens va permetre abordar un seguit de qüestions, algunes d'elles alienes a la temàtica de les pintures. La primera i més important es derivava de la complementarietat dels cicles desplegats a ambdues taules ja que la narració comença en una d'elles i continua a l'altra. A partir d'aquest fet, més la coincidència d'ambdues peces pel que fa a les seves dimensions, vam proposar que haguessin funcionat a l'altar com a parts d'un únic moble: una com a frontal, l'altra com a retaule. En relació a dita proposta, el lloc de procedència de les peces era molt important, particularment, la poca profunditat de l'arcosoli excavat al mur meridional de la nau de l'església que delimitava l'espai cultural (fig. 15) consagrat al Corpus Christi.⁶⁴ Era aquest fet el que havia determinat la disposició que proposàvem, ja que l'altar només s'havia pogut ubicar sobre la paret de fons, encarat vers la nau. Que les taules venien d'aquest indret ho confirmava la presència a les impostes de l'arcosoli dels emblemes privatis de la fundadora d'un benefici en honor del Corpus l'any 1348.

Poques vegades unes obres fora del seu context compten amb aquest cúmul d'evidències per restituir-les virtualment al seu emplaçament originari. Això no obstant, d'ençà de l'any 1994, en què va aparèixer la nostra monografia, les interpretacions rocambolesques sobre l'origen i funció de les dues taules s'han succeït ininterrompudament. La fortuna historiogràfica d'aquestes realitzacions ha anat acompanyada d'un seguit de propostes algunes d'elles molt estrambòtiques d'a-

⁶⁴ Una qüestió analitzada en detall a Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*, Montblanc, Consell Comarcal, 1994, p. 91-95.

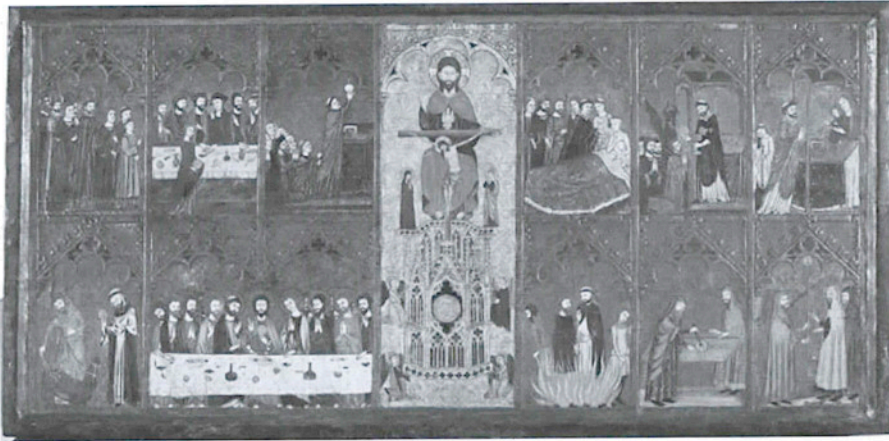

FIGURA 15. Retaule de l'altar del Corpus Christi de Vallbona de les Monges (Barcelona. MNAC),

cord amb el protocol que ha de tutelar un treball de recerca. S'ha negat que les dues taules s'haguessin complementat formalment i iconogràfica, sense considerar que el lloc de procedència (l'arcosoli) no permetia altra disposició que la proposada per nosaltres.⁶⁵

Es va qüestionar, sense tenir en compte el valor de la dada relativa a la fundació del benifet en honor del Corpus Christi el 1348 i el lloc on l'any 1885 s'havien comprat les dues taules, que procedissin del monestir Vallbona. Per contra, sense cap argument documental, es van vincular hipotèticament a la capella del Corpus Christi de la catedral de Tarragona, suggerint que en el seu origen haurien format part d'un únic retaule en el qual s'haurien mostrat contraposades, tal i com s'esdevingué a la catedral de Siena amb la pala de Duccio, i com en aquest cas les taules s'haurien desmembrat posteriorment.⁶⁶ Fins i tot s'ha al·ludit repetidament al nostre treball sense haver-lo consultat.⁶⁷

⁶⁵ MARISA MELERO MONEO, *La pintura sobre tabla del gótico lineal*, ("Memoria Artium"; 3), Bellaterra; Barcelona; Girona; Lleida: UAB; UB i MNAC; UdG; UdL, 2005. p. 181-183.

⁶⁶ ROSA ALCOY, «Els tallers del primer tres-cents a l'arxidiòcesi de Tarragona» dins: *L'art gòtic a Catalunya. Pintura I*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2005, p. 125-131.

⁶⁷ Interpreto que ha estat així ja que l'autor al qual faig referència, a l'aparell crític dels successius estudis que va dedicar al tema i a la bibliografia que els acompanya, no recull el meu treball sobre Guillem Seguer i sí, en canvi, el que vaig dedicar a un altre escultor trescentista, Bartomeu de Robio, que no té res a veure amb les taules de Vallbona. És evident que em cita a través d'altres autors, per aquest motiu s'ignoren aportacions aparegudes per primera vegada al meu estudi (com per exemple el pes del *Speculum Laicorum*) i se m'atribueixen oblitats que no són tals. Paulino RODRÍGUEZ BARRAL, «Eucaristia y antisemitismo en la plástica gótica hispánica», *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 97 (2006),

En aquest camí d'espines destaca, pel seu rigor un article consagrat a la iconografia del retaule de Vilafermosa, a Castelló, en el qual s'invoquen les taules de Vallbona com a precedent de molts dels episodis compilats.⁶⁸ Recentment, aprofitant la seva restauració, el mateix estudiós els ha dedicat un article, aquest cop més centrat en qüestions estilístiques.⁶⁹ Amb ell es tanca el cercle. La restauració ha recuperat els emblemes heràldics que decoraven el marc de les dues taules, emmascarats per intervencions anteriors, i s'adverteix que són idèntics als que figuren a les impostes de l'arcosoli de l'església de Vallbona, l'indret d'on, l'any 1994, vam proposar que provenien ambdues peces. És obvi que els benifets sempre es vinculen a advocacions concretes i a Vallbona, el de 1348 consagrat al Corpus Christi, confirmava la presència d'aquest culte a l'església monacal.

Aquesta restauració també ha posat en evidència que l'emmarcament inferior d'una de les taules estava força més malmès que la resta. És la presidida per la Mare de Déu amb el Nen. L'única possibilitat d'explicar-ho té a veure amb la seva localització originària. L'any 1994, ja havíem suggerit que es tractava del moble que havia fet funcions de frontal ja que el presidit pel Tron de Gràcia, una Trinitat disposada sobre la reproducció en pastillatge d'un tabernacle eucarístic, per la seva temàtica, havia d'haver funcionat com a retaule. Les pèrdues pictòriques esmentades confirmen la nostra proposta d'aleshores, ja que és la fricció dels peus de l'oficiant la que les pot explicar, una evidència que reforça l'ordinació proposada per nosaltres en el seu moment.

Al marge d'aquestes peripècies historiogràfiques, com s'ha dit, les dues peces són amaraes d'un intens esperit eucarístic. De les vint-i-tres escenes que s'hi apleguen, vint proclamen diversos prodigis d'aquesta naturalesa, l'origen dels quals es troba en fonts literàries diverses. Set tenen una clara faisó antisemita. Hi veiem jueus barbuts, dones i homes vestits segons els usos imposats a dita minoria, per tal de distingir-los dels cristians, actuant malèvolament contra la Sagrada Forma: fent-la bullir a l'olla, ferint-la a cops de martell o de ganivet (fig. 16-17). Naturalment, l'hòstia esdevé incorruptible en el primer cas i sagna en els altres. Els episodis es desenvolupen en un context judaïc inequívoc, en el qual són tan significatius els induments com el color pèl-roig dels cabells i barbes d'alguns personatges, un detall que la restauració recent ha subratllat i que servirà per a replantejar la filiació de determinades històries. Certes escenes tradueixen visualment narracions acceptades com a històriques en el seu moment i divulgades per les col·leccions de miracles. És el que s'esdevé amb l'assumpte *des Billettes*

p. 279-348. El mateix autor incorre en idèntiques errades a: Paulino RODRÍGUEZ BARRAL, *La imagen del judío*, ("Memoria Artium"; 8), Bellaterra; Barcelona; Girona; Lleida; Tarragona: UAB; UB, MNAC i UPC; UdL; URV, 2008.

⁶⁸ Cèsar FAVÀ, «El retaule eucarístic de Vilafermosa i la iconografia del Corpus Christi a la Corona d'Aragó», *Locus Amoenus*, 8 (2005-2006), p. 105-121.

⁶⁹ Cèsar FAVÀ MONLLAU; «Noves consideracions entorn el joc de retaule i frontal de Vallbona de les Monges», *Butlletí del Museu d'Art de Catalunya*, 10 (2009), p. 57-85.

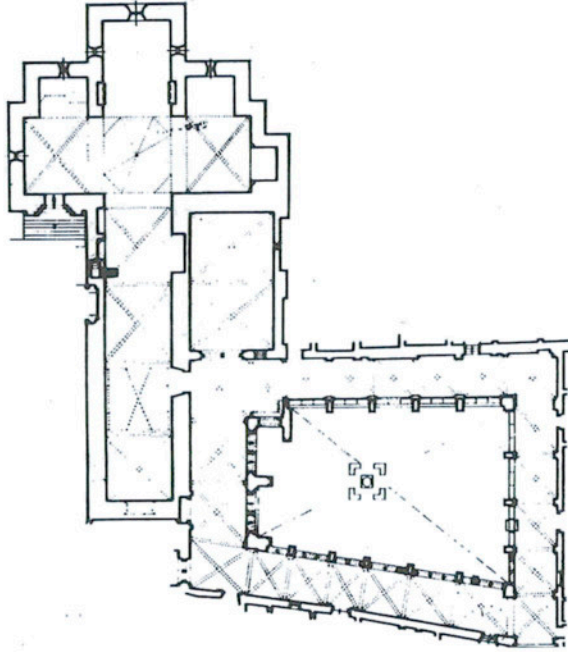

FIGURA 16. Plànol del monestir de Vallbona de les Monges.

succéit l'any 1290 a París⁷⁰ que es recull a les taules de Vallbona, al retaule de Si-xena, i, potser abreujat, al de Queralbs, i al de Vilafermosa.⁷¹ Aquests fets no es-taven massa allunyats del que s'assenyala en els processos sacrílegs atestats a Barcelona, Perpinyà, Osca i Castelló de Farfanya als quals ja hem fet referència.

Tot i que les seqüències eucarístiques de to antisemita han atret repetidament l'atenció dels historiadors aquests darrers anys, l'aproximació s'ha fet sempre des d'una perspectiva iconogràfica, deslligada dels fets històrics que van poder afavo-rir-les.⁷² Certament tals nexes són difícils d'establir, però en alguns casos és pos-sible aventurar-los.

⁷⁰ Joanie DEHULLU, «L'Affaire des Billettes. Une accusation de Profanation d'Hosties portée contre les juifs à Paris 1290», *Bijdragen: International Journal for Philosophy and Theology*, 56-2 (1995), p. 133-155.

⁷¹ Cf. Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*, p. 111-112. Íd., «Ecos del sentimiento antimusulmán en el *Spill* de Jaume Roig», p. 334-335.

⁷² Vegeu els treballs citats a les notes 4, 5, 6, a més de les que es recullen a continuació: Francesca ESPAÑOL BERTRAN, *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*,

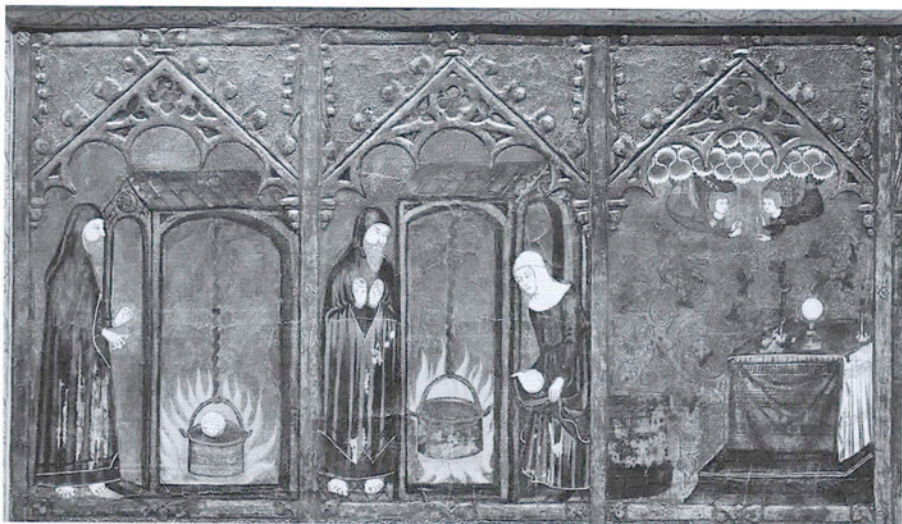

FIGURA 17. Detall del frontal de Vallbona de les Monges (Barcelona. MNAC).

Ho vam assajar al treball consagrat a la criminalització dels musulmans a València, amb posterioritat al pogrom de 1391, un context en el qual l'atribució de sacrilegis d'imatges o de l'hòstia consagrada als membres d'aquesta altra minoria resultava al nostre parer molt significativa.⁷³ L'any 1396, uns corsaris de Berberia van assaltar la vila de Torreblanca, a Castelló. Es tractava d'un episodi de saqueig costaner, com tants d'altres, però la naturalesa d'un dels objectes furtats, la custòdia eucarística, va determinar la dimensió assolida per la resposta cristiana. Dins el receptacle sacre s'hi custodiaven unes hòsties consagrades i la voluntat de recuperar-les de les mans dels musulmans va desencadenar una croada.⁷⁴ No va succeir el mateix quan els lladres eren delinqüents cristians.⁷⁵ En el cas valencià,

p. 101-113. Marisa MELERO MONEO, «Eucaristía y polémica antisemita en el retablo y frontal de Vallbona de les Monges», *Locus Amoenus*; 6 (2002-2003), p. 21-40. Paulino RODRÍGUEZ BARRAL, «Eucaristía y antisemitismo en la plástica gótica hispánica». Joan MOLINA, «Las imágenes del judío en la España medieval», dins: *Memoria de Sefarad*, [Catàleg d'exposició], Madrid: SEACEX, 2003, p. 373-379. ÍD. «La imagen y su contexto. Perfiles de la iconografía antijudía en la España medieval» dins: *La comunidad jueva a la Girona medieval*, ("Girona a l'abast", XII), Girona: Bell-lloc del Pla, 2007, p. 13-85. Juan Vicente GARCÍA MARSILLA, «La imatge com a arma: jueus i conversos enfront de les arts visuals cristianes a la Corona d'Aragó», *Afers*, 73 (2012), p. 565-567.

⁷³ Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Ecos del sentimiento antimusulmán en el *Spill* de Jaume Roig».

⁷⁴ *Ibidem*, p. 337s.

⁷⁵ És el cas dels fets jutjats a la cort del Veguer de Lleida l'any 1407. Segons la dada recollida per Lladonosa, una colla d'individus cristians es van dedicar a cremar imatges i a profanar hòsties consa-

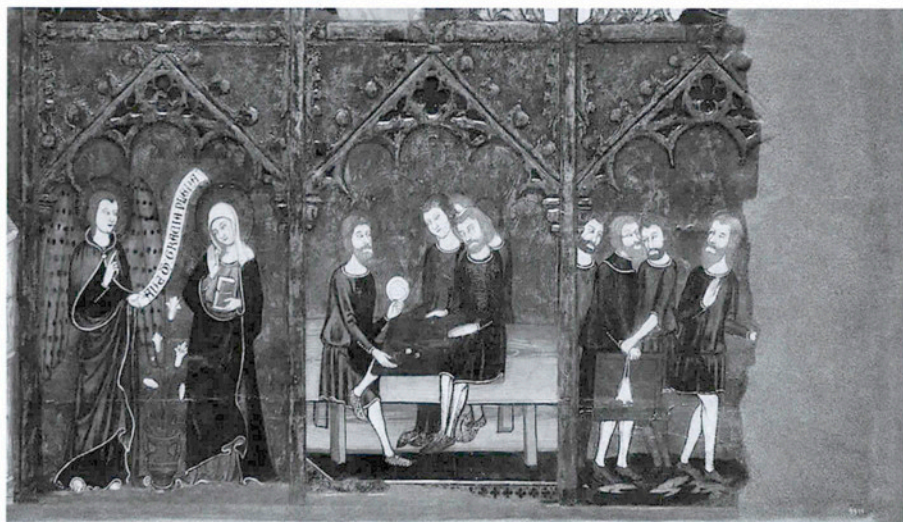

FIGURA 18. Detall del frontal de Vallbona de les Monges (Barcelona. MNAC).

coneixem els mecanismes que van conduir a la creació d'un estat d'opinió favorable a la campanya. Particularment, els efectes de la prèdica per a guanyar la voluntat dels potencials croats i el valor propagandístic de certs textos contemporanis concebuts amb aquest mateix propòsit.⁷⁶ A la diòcesi tarragonina aquestes composicions han deixat un rastre indeleble, però hem d'imaginar que l'empresa es va predicar arreu.

No costa gaire transvasar aquesta experiència al context judaïc. Especialment, si partim del fet que cada any el poble revivia el deïcidi amb accions punitives contra el poble hebraic amb el qual convivia a les ciutats. Es tractava, aparentment, d'actes espontanis, però en realitat darrere seu hi bategava una llarga tradició. Quan sorgeix el culte al Corpus Christi sobre aquest pòsit s'hi afegeix el que molts miracles eucarístics proclamen: que els jueus segueixen actuant amb el mateix esperit que els va dur a condemnar Crist a la mort, ara, però, turmenten l'hòstia consagrada o un infant.⁷⁷ No ens ha d'estranyar, doncs, la voluntat de revenja.

grades per l'àrea de Miralcamp i Bell-lloc, a les rodalies de Lleida. El 1462, uns soldats van saquejar l'església d'Artesa. Van endur-se la custòdia eucarística i van llençar les sagrades formes que contenia. Ambdós fets van culminar en sengles processos criminals. Les dades a: José LLADONOSA PUJOL, *La eucaristia en Lérida*, Lérida, Artis Estudios Graficos, 1964, p. 83.

⁷⁶ Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Ecos del sentimiento antimusulmán en el *Spill* de Jaume Roig», p. 339

⁷⁷ Sobre el crim de mort ritual, vegeu la nota 10.

En el context de l'antijudaisme i pel que té a veure amb l'indret de Tàrrega hi ha un seguit de fets especialment reveladors. Invoquem aquesta localitat lleidatana que en època medieval va acollir una aljama important, per la seva proximitat a Vallbona de les Monges. Es tracta del centre urbà més proper al monestir amb el qual la comunitat femenina va mantenir vincles seculars. Hem d'admetre, en conseqüència, la possibilitat que el que hi passava fos conegut al monestir. A Tàrrega, el 1348, coincidint amb els estralls de la Pesta Negra, es va produir una matança important de jueus per part dels veïns de l'indret.⁷⁸ Fou aleshores que es fundà el benifet del Corpus Christi a Vallbona.⁷⁹ Cal fer notar que una matança mai es desencadena espontàniament.

A Tàrrega ja hi havia una capella consagrada al Corpus. Era privativa dels Ardèvol, un llinatge de mercaders que van acabar ennoblint-se i que hi van tenir el seu sepulcre monumental, conservat ara al MNAC.⁸⁰ Ignorem quin era el marc litúrgic d'aquesta fundació i què mostrava el retaule que devia presidir-lo. Amb tot, la presència d'un cicle tan extens com el desplegat a les dues taules procedents de la capella d'aquesta advocació a Vallbona, constitueix un toc d'alerta. El llibre que reclama el rei Martí l'Humà l'any 1404 testimonia que els miracles del Sagrament de l'Altar van circular pels territoris de la Corona d'Aragó. Des de quan? No tenim una resposta concloent, però les taules de Vallbona confirmen que aquest material ja existia aleshores. També l'excel·lència i l'abast internacional de les fonts textuais que bategaven al seu darrere.

El *Flos Mundi* custodiat a la Bibliothèque Nationale de France, (ms. Esp. 11) també aplega un nombre important d'episodis protagonitzats per jueus (alguns relatius a sacrilegis d'imatges) divulgats per les col·leccions de miracles.⁸¹ Tanmateix, conté un notable conjunt de prodigis eucarístics.⁸² Entre aquests darrers, els de: «la coloma que pren l'hòstia i el vi del clergue luxuriós» (fol. 332v), «els corporals sagnants de sant Lleó, papa» (fol. 183v), «l'hòstia sagnant a França» (fol. 317v), «l'infant que apareix en lloc de l'hòstia sobre l'altar» (303v), «l'infant jueu que rebé la comunió i fou salvat per la Verge Maria del foc encès» (fol. 204r i 204v),

⁷⁸ Josep M. SEGARRA I MALLA, *Història de Tàrrega*, I, p. 166-169. Josep Xavier MUNTANÉ I SANTIVERI, "Itinerari pels documents relatius a l'assalt del call de Tàrrega de l'any 1348", *Urtx*, 23 (2009), p. 157-182.

⁷⁹ Ja vam fer notar aquesta possible relació causa-efecte a: Francesca ESPAÑOL, *El gòtic català*, Barcelona-Manresa: Angle, 2002, p. 161.

⁸⁰ Josep M. SEGARRA I MALLA, *Història de Tàrrega*, I, p. 248s. Sobre els Ardèvol: Francesca ESPAÑOL, «Els sepulcres monumentals d'època gòtica a l'Urgell», *Urtx*, 5 (1993), p. 120-125.

⁸¹ Anna CORTADELLAS I VALLÈS, *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó (segles XIII-XVI)*, ("Textos i Estudis de Cultura Catalana", 79), Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 211-212: "el jueu i la imatge de Jesucrist" (fol. 205v), "el jueu nigromàntic i el príncep àrab" (fol. 233v), "el jueu que havia estat batejat en moltes esglésies herètiques" (fol. 180v), "els jueus i la Passio Imaginis" (fol. 241r), "el llibre trobat en una roca per un jueu" (fol. 347r.).

⁸² *Ibidem*, p. 216-217.

«una nena de dotze anys que subsisteix només amb la comunió» (fol. 260r) i «el vi i el pa que es muden visiblement en sang i carn durant la missa» (fol. 325v).

Segons va assenyalar Miquel Coll i Alentorn, l'autor anònim del text, redactat vers 1407, estava familiaritzat amb fets històrics, indrets i monestirs ubicats en una àrea propera a Lleida, seu del senyoriu de la família Cervera-Timor-Anglesola.⁸³ La possible procedència d'aquest manuscrit és important ja que insisteix en el ressò d'uns determinats materials hagiogràfics a la zona propera a Vallbona. Certament el *Flos Santorum* és posterior a les taules eucarístiques, però alerta sobre la incidència d'aquesta literatura a la Catalunya baixmedieval i en un marc geogràfic ben significatiu.

Les imatges que compendien les taules de Vallbona van poder servir per atiar l'odi a l'«altre»? Als ulls dels fidels podien ser testimonis provadors d'uns episodis sacrílegs que les prèdiques havien divulgat a bastament? Creiem que sí. La historiografia ja ha posat de manifest la interacció dels espectadors amb la pintura gòtica en un plànol equivalent. En tenim l'evidència a una de les escenes de la predel·la del retaule que Bernat Martorell va pintar per a la parròquia de Vinaixa (ara al MNAC). A l'episodi de la decapitació de sant Joan Baptista, que per la seva posició dins el moble era accessible als que tenien entrada a l'altar de l'església, la cara del botxí ha estat malmesa mitjançant un ganivet o un objecte similar. Els motius són obvis: la revenja per aquella acció (històricament llunyana) que el cristià vivia com quelcom contemporani. Dins una època en la qual la justícia emprava les efigies dels reus per condemnar-los i els miracles es produïen a través de les icones, la resposta té una gran coherència, però alhora alerta sobre el valor notarial que la societat podia atorgar a les imatges i el valor que van assolir com a instrument ideològic.

⁸³ *Ibidem*, p. 41-46, 63-73, 20-21.

BIBLIOGRAFIA

- L'església parroquial de Sant Miquel de Cardona. El gòtic al mig Cardener*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 2003.
- AINAGA, M. Teresa. «Datos documentales sobre los pintores Guillém de Leví y Juan de Leví 1378-1410», *Turiaso*, XIV (1997-1998), p. 71-106.
- ALANYÀ I ROIG, Josep. «La vida quotidiana en un call a l'edat mitjana», dins: *La comunitat jueva a la Girona medieval*, ("Girona a l'abast" XII), Girona: Bell-lloc del Pla, 2007, p. 87-126.
- ALCOY, Rosa. «Canvis i oscil·lacions en la imatge pictòrica dels jueus a la Catalunya del segle XIV», dins: *1r Col·loqui d'Història dels jueus a la Corona d'Aragó. Actes*, (Lleida, novembre 1989), Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, s.a., p. 371-392.
- ALCOY, Rosa. «Els tallers del primer tres-cents a l'arxidiòcesi de Tarragona», dins: *L'art gòtic a Catalunya. Pintura I*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2005, p. 125-131.
- BACCI, Michele. «Quel bello miracolo onde si fa la festa del santo Salvatore. Studio sulle metamorfosi di una leggenda», dins: G. ROSSETTI (ed.), *Santa Croce e Santo Volto: Contributi allo studio dell'origine e della fortuna del culto del Salvatore (secoli IX-XV)*, Pisa: Gisem, 2002, p. 1-86.
- BACCI, Michele. «The Berardenga Antependium and the Passio Ymaginis Office». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 61 (1998), p. 1-16.
- BAUCELLS REIG, Josep. *Vivir en la Edad Media: Barcelona y su entorno en los siglos XIII y XIV (1200-1344)*, 2 vol. (vol. I), Barcelona: CSIC 2004.
- BAUCELLS REIG, Josep. «Vivencia eucarística y corriente popular en los siglos XIII y XIV: ver a Dios», dins: *Religiosidad popular y archivos de la iglesia* (XVI Congreso de la Asociación. Zaragoza, 2000) ("Memoria Ecclesiae", XX-XXI) Oviedo, vol. I, p. 241-264.
- BLASCO DE LANUZA, Vicenzo, *Historias eclesiásticas y seculares de Aragón*, vol. I, Zaragoza: Ivan de Lanaia y Quartanet Impressor, 1622.
- BLASCO MARTÍNEZ, Asunción. «Pintores y orfebres judíos en Zaragoza (siglo XIV)», *Aragon en la Edad Media*, VIII s.a. (*Homenaje académico al profesor emérito Antonio Ubieto Arreta*), p. 113-131.
- BLAYA ESTRADA, Nuria. «Devoción eucarística y antisemitismo en el retablo de la Eucaristía de Villahermosa del Río», dins: *Cristianismo y cultura: problemática de inculturación del mensaje cristiano. Actas del VIII Simposio de Teología Histórica*, Valencia: Fac. de Teología, 1995, p. 519-531.
- BLUMENKRANZ, Bernhard. *Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien*, Paris: Études agustiniennes, 1966.
- BOFARULL, Francisco de. «Jaime I y los judíos», *1r. Congrès de la Corona d'Aragó*, (Barcelona 1909), 2 vol., Barcelona: Stampa Francisco Altés, 1913, vol. II, p. 819-943.
- BORAU, Cristina. *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*, Barcelona: Fundació Noguera 2003.
- BROWE, Peter. «Die Hostienschändungen der Juden im Mittelalter», *Römische Quartalschrift*

- für christliche Altertumskunde*, 34 (1926), p. 167-197.
- CALZADA OLIVERAS, José. *Las claves de bóveda de la catedral de Gerona*, Barcelona: Ed. Escudo de Oro, 1975.
- CANELLAS, Vidal de, *Vidal Mayor* edició, introducció i notes al manuscrit: María de los Desamparados CABANES PECOUR, Asunción BLASCO MARTÍNEZ, Pilar PUEYO COLOMINA. Zaragoza: Libros Certeza, 1997.
- CORRAL LAFUENTE, José Luis. «Una Jerusalén en el Occidente medieval: la ciudad de Daroca y el milagro de los corporales». *Aragón en la Edad Media*, XII (1995), p. 61-122.
- CORTADELLAS I VALLÈS, Anna. *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó (segles XIII-XVI)*, ("Textos i Estudis de Cultura Catalana" 79), Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.
- DEHULLU, Joanie. «L'Affaire des Billettes. Une accusation de Profanation d'Hosties portée contre les juifs à Paris 1290». *Bijdragen: International Journal for Philosophy and Theology*, 56-2 (1995), p. 133-155.
- DESPINA, Marie. «Las acusaciones de crimen ritual en España», *El Olivo*, 9 (1979), p. 48-70.
- DESPINA, Marie. «Les accusations de profanation d'hosties portées contre les juifs», *Rencontre Chrétiens et Juifs*, 5 (1971), p. 150-170, 179-191.
- DUMOUTET, Édouard. *Le désir de voir l'Hostie et les origines de la dévotion au Saint-Sacrement*, Paris: Gabriel Beauchesne, 1926.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*, Montblanc: Consell Comarcal, 1994.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Ecos del sentimiento antimusulmán en el *Spill* de Jaume Roig», *Sharq Al-Andalus*, 10-11 (1993-1994) [1995] [Homenaje a M. Jesús Rubiera Mata], p. 325-348.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Sant Joan de les Abadesses durant els segles del romànic», dins: *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*, CRISPÍ, Marta; MONTRAVETA, Míriam (ed.). Sant Joan de les Abadesses-Ripoll: Junta del monestir-Consorci Ripollès Desenvolupament 2012, p. 47-81.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «El mestre d'Anglesola», dins: *L'Art gòtic a Catalunya. Es-cultura I. La configuració de l'estil*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 2007, p. 87-92.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. «Els sepulcres monumentals d'època gòtica a l'Urgell», *Urtx*, 5 (1993), p. 5-130.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. *El gòtic català*. Barcelona-Manresa: Angle, 2002.
- ESPÍ FORCEN, Carlos. «Érase un hombre a una nariz pegado. La fisionomía del judío en la Baja Edad Media», dins: *Congreso internacional Imagen y apariencia*, Murcia: Universidad de Murcia 2009. s.p. (Recurs d'Internet, darrera modificació 27 de febrer de 2009) (<http://congresos.um.es/imagenyapariencia/imagenyapariencia2008/paper/view/821>).
- ESPÍ FORCEN, Carlos. *Recrucificando a Cristo. Los judíos de la Passio Imaginis en la isla de Mallorca*, Mallorca: Lleonard Muntaner, 2009.
- FAÜ, Jean-François, *L'image des Juifs dans l'art chrétien médiéval*, Paris: Maisonneuve & Larose, 2005.
- FAVÀ MONLLAU, Cèsar. «Noves consideracions entorn el joc de retaule i frontal de Vallbona de les Monges», *Butlletí del Museu d'Art de Catalunya*, 10 (2009), p. 57-85.
- FAVÀ, Cèsar. «El retaule eucarístic de Vilafermosa i la iconografia del Corpus Christi a la Corona d'Aragó», *Locus Amoenus*, 8 (2005-2006), p. 105-121.
- GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente. «La imatge com a arma: jueus i conversos enfront de les arts visuals cristianes a la Corona d'Aragó», *Afers*, 73 (2012), p. 565-567.

- GENTILI, Filippo. *Il miracolo eucaristico di Bolsena*, Torino: Elledici, 2006.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel. «Itinerari del Rey en Martí (1396-1402)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV (1911-1912), p. 515-654.
- HOROWITZ, Elliott. «Visages du judaïsme. De la barbe en monde juif et de l'élaboration de ses significations», *Annales, Histoire, Sciences Sociales*, 49 (1994), p. 1065-1090.
- HOROWITZ, Jeannine. «Les exempla au service de la prédication de la croisade au 13e siècle», *Revue d'histoire ecclésiastique*, XCII-2 (1997), p. 367-394.
- JUNYENT, Eduard. «Visites Pastorals a Cervera», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la ciudad*, X (1967), p. 221-245.
- LANGMUIR, Gavin I. «L'absence d'accusations de meurtre rituel à l'ouest du Rhône», dins: *Juifs et judaïsme de Languedoc*, («Cahiers de Fanjeaux», 12). Toulouse: Privat, 1977, p. 235-249.
- LAZZARINI, Andrea. *Il miracolo di Bolsena. Testimonanze e documenti dei secc. XIII e XIV*. Roma: Storia e Letteratura, 1952.
- LLADONOSA PUJOL, José. *La eucaristia en Lérida*, Lérida: Artis Estudios Gráficos, 1964.
- LLOMPART, Gabriel. «La fiesta del Corpus Christi y representaciones religiosas en Barcelona y Mallorca (siglos XIV-XVIII)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXXIX (1966), p. 25-45.
- LLOMPART, Guillem; PALOU, Joana M. «L'Anunciació de Lluc i el mestre pisà Lupo di Francesco». *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 51 (1995), p. 297-300.
- LÓPEZ DE MENESES, Amada. «Una consecuencia de la peste negra: el Pogrom de 1348», *Sefarad*, XIX (1959), p. 92-131, 321-364.
- MADURELL MARIMÓN, José M. «Plateros judíos», *Sefarad*, 27 (1967), p. 290-298.
- MADURELL MARIMÓN, José M. «Encuadernadores y libreros barceloneses judíos y conversos (1322-1458)», *Sefarad*, 21 (1961), p. 300-338, 22 (1962), p. 345-372, 23 (1963), p. 74-103.
- MANN, Vivian B. (ed.) *Uneasy communion. Jews, Christians and the Alterpieces of Medieval Spain*, New York-London: Museum of Biblical Art-D. Giles Limited, 2010.
- MARTÍNEZ FERRANDO, José-Ernesto. *Pere de Portugal "rei dels catalans"*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1936.
- MASSIP, Jesús. *Història del Teatre Català. Dels orígens a 1800*, Tarragona: Arola, 2007.
- MAZZA, Enrico. *The Celebration of the Eucharist: The Origin of the Rite and the Development*. Colleville, Minnesota: The Liturgical Press, 1999.
- MELERO MONEO, Marisa. «Eucaristia y polémica antisemita en el retablo y frontal de Vallbona de les Monges». *Locus Amoenus*, 6 (2002-2003), p. 21-40.
- MELERO MONEO, Marisa. *La pintura sobre tabla del gótico lineal*, («Memoria Artium», 3). Bellaterra; Barcelona; Girona; Lleida: UAB; UB i MNAC; UdG; UdL, 2005.
- MELLINKOFF, Ruth. «Judas's Red Hair and the Jews». *Journal of Jews and Judaism Art*, 9 (1982), p. 31-46.
- Memoria de Sefarad*, [Catàleg d'exposició], Madrid: SEACEX, 2003.
- MIRET Y SANS, Josep M. «El procés de les hòsties contre els jueus d'Osca en 1377». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV (1911-1912), p. 59-80.
- MOLINA, Joan. «La imagen y su contexto. Perfiles de la iconografía antijudía en la España medieval», dins: *La comunitat jueva a la Girona medieval*, («Girona a l'abast» XII), Girona: Bell-lloc del Pla, 2007, p. 13-85.
- MOLINA, Joan. «Las imágenes del judío en la España medieval», dins: *Memoria de Sefarad*. [Catàleg exposició]. Madrid: SEACEX, 2003, p. 373-379.
- MONTSLAVATGE Y FOSSAS, Francesc. *Monasterios de la diócesis gerundense*. («Noticias históricas», 14). Olot: Imprenta y Librería Juan Bonet, 1904.
- MUNTANÉ I SANTIVERI, Josep Xavier. Itinerari pels documents relatius a l'assalt del call de Tàrragona.

- rega de 1348", *Urtx*, 23 (2009), p. 157-182.
- NIREMBERG, David; GAVIANO, Marie-Pierre. «Les juifs, la violence et le sacré». *Annales, Histoire, Sciences Sociales*, 50-1 (1995), p. 109-131.
- PANO Y RUATA, Mariano de. *Real monasterio de Santa María de Sijena*. Zaragoza: Caja Inmaculada, 2004.
- PEREDA, Felipe. «El debate sobre la imagen en la España del siglo XV: judíos, cristianos y conversos». *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, XIV (2002), p. 59-79.
- PITA ANDRADE, José Ma. «El Tríptico-Relicario del monasterio de Piedra», dins: ALMAGRO GORBEA, M. (ed.). *Tesoros de la Real Academia de la Historia*, [Catàleg d'exposició]. Madrid, Academia de la Historia, 2001, p. 78-88.
- RAHOLA, Carles. *Els jueus a Catalunya*. Barcelona: Publicacions Arnau de Vilanova, 1928. (Reprint Zaragoza: Libros Certeza, 2010).
- RIUS SERRA, Josep. «El prodigi eucarístic de Sant Llorenç del Munt». *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, 1931, p. 333-337. Recollit després a: ÍD. *Miscelànea Mons. José Rius Serra*, 2 vol., Sant Cugat del Vallès: Instituto Internacional de Cultura Románica 1965, vol. I, p. 177-181.
- ROCA, Josep M. «Notes d'arxiu». *Catalana* (15 octubre 1914), p. 318.
- RODRÍGUEZ BARRAL, Paulino. «Eucaristía y antisemitismo en la plástica gótica hispánica». *Boletín del Museu e Instituto Camón Aznar*, 97 (2006), p. 279-348.
- RODRÍGUEZ BARRAL, Paulino. *La imagen del judío en la España medieval*, ("Memoria Artium", 8), Bellaterra; Barcelona; Girona; Lleida; Tarragona: UAB; UB, MNAC i UPC; UdL; URV, 2008.
- RUBIN, Miri. *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- SANSY, Danièle. «Chapeau juif ou chapeau pointu? Esquisse d'un signe d'infamie», dins: BLASCHITZ, G.; HUNDSBICHLER, H.; JARITZ, G. i VAVRA, E. (ed.). *Symbole des Alltags, Alltag der Symbole Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1992, p.349-375.
- SANSY, Danièle. «Marquer la différence: l'imposition de la rouelle aux XIII et XIV siècles". *Médiévales*, 41 (2001), p.15-36.
- SANZ ATRIBUCILLA, José Ma. «Guillén y Juan de Leví pintores de retablos». *Sefarad*, 4 (1944), p. 73-93.
- SASTRE MOLL, Jaime. «El primer libro de fábrica y sacristía de la Seo de Mallorca (1327-1345)». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 43 (1987), p. 45-48.
- SEGARRA I MALLA, Josep M. *Història de Tàrraga*, 2 vol. Tàrraga: Museu Comarcal, 1984-87.
- SERRA VILARÓ, Joan. «La Capilla del Corpus Christi y el retablo de Bonifás». *Boletín Arqueológico de Tarragona*. Época IV (1950), p. 156-167.
- STRANGE, Joseph (ed.). *Caesarii Heisterbacensis. Dialogus Miraculorum*. Cologne: J.M. Heberle / H. Lempertz and co. 1851 (reprt. 1966). Traducció castellana: Zamora, 1998.
- TRENS, Manuel. *La eucaristía en el arte español*. Barcelona: Aymà, 1952.
- VICTOR, Sandrine. *Girona, canvis i ruptures, 1460-1419*. ("Quaderns d'Història de Girona", XII) Girona: Ajuntament-Diputació de Girona, 2001.
- VILLANUEVA, Jaime. *Viage literario a las iglesias de España*, vol. II, IX, XIX. Madrid;Valencia: Real Academia de la Historia; Imprenta Oliveres, 1902, 1821, 1851.
- ZAFRAN, Eric. *The iconography of Antisemitism 1400-1600*, Ph. D. diss., New York University: Institute of Fine Arts, 1973.
- ZARAGOZA CATALÁN, Arturo. «La iglesia arciprestal de Sant Mateu». *Centro de Estudios del Maestrazgo*; 73 (2005), p. 5-40.